

BİR KİTAP VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Yrd. Doç. Dr. Bilge CRISS*

ERIK JAN ZÜRCHER, *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party 1924-1925*. Leiden: E. J. Brill, 1991. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası. Çevirmen, Gül Çağalı Güven İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1992.

Kurtuluş Savaşında İttihatçılık adlı eseriyle tanınan Prof. Zürcher, dilimize çevrilen ikinci kitabında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını inceliyor. Bu çalışma, birincisinin doğal bir uzantısı. Ayrıca, günümüz Türkiye'sinin gündeminde olan II. Cumhuriyet, veya halifelik kaldırılmasaydı daha mı iyi olurdu gibi tâli de olsa sorgulanan konulara çıkarsama ile bağlı olduğu için düşündürücü ve önemli bir yapıt. Kitabın başında da belirtildiği gibi, 1924'ün Kasım ayında kurulan TCF, Kurtuluş Savaşının önderleri arasındaki rekabetin son aşamasıydı. Ülkenin geleceği üzerinde kimlerin ve nasıl söz sahibi olacağına belirlenmesine dayanan bu rekabet, direnişin başladığı 1919'dan Türkiye Cumhuriyetinin ilân edilmesine kadar zaten süregelen bir mücadeleydi. TCF'nin 1925'de kapatılması ise, II. Dünya Savaşının sonuna kadar sürecek tek parti "diktatörlüğüne" yol açacaktı.

Yazar her ne kadar diktatörlük sözcüğünü rahatlıkla kullanıyorsa da, biçimsel olarak gerçek olan bu olgunun 1920'li, 30'lu ve 40'lı yıllarda Avrupa ve Sovyetler Birliğinde var olan tek parti diktatörlüğüyle özdeş olmadığını belirtmemesi belki de kitabın eleştiriye en açık yanlarından biri. Onun yerine Maurice Duverger bunu Siyasi Partiler adlı kitapta yapmış (Çev. Ergun Özbudun, Bilgi Yayınevi, 1992).

... Türk tek partisinin yapısında totaliter bir taraf yoktu. Bu yapı ne hücrelere, ne milise, ne de gerçek anlamda ocaklara dayanıyordu. Parti kütlelere siyasi eğitim vermek amacıyla birçok açık toplantılar, halk meclisleri ve kongreler düzenlemişti. Üyelik herkese açıktı. İhraç ve temizlik mekanizması mevcut değildi, üniformalar, geçit resimleri ve sert bir disiplin yoktu. Gerçekte parti içi demokrasi de oldukça ileri görünmekteydi... Faşist rejimlerde hergün rastlanan otorite savunusunun yerini Kemalist Türkiye'de demokrasi savunusu almıştır. Türk tek parti sistemi hiçbir zaman bir tek parti doktrinine dayanmamış, tekele resmi bir nitelik vermemiş, liberal demokrasiyi ortadan kaldırma

* Bilkent Üniversitesi Öğretim Üyesi

arzusuyla meşrulaşmaya çalışmamıştır. Sahip olduğu tekelden daima rahatsızlık, hatta bir utanç duymuştur. Kemal, çeşitli fırsatlarda bu tekele bir son vermeye çalışmıştır ki, bu olgu tek başına bile derin bir anlam taşımaktadır. Hitler Almanya'sında ya da Mussolini İtalya'sında böyle bir şey düşünülemezdi. (Oktay Akbal, "Neden Yeni Model Aramak?" Milliyet, 2 Mart 1993, s. 13)

Yukarıdaki gibi somut kıyaslamalar yapılacak olursa, 1923-1945 arasındaki Avrupa ve SSCB diktatörlükleriyle Türkiye'deki tek parti yönetiminin nitelik ve nicelik açısından çok farklı olduğu ortadadır. Bu yaklaşım tek parti yönetimini haklı çıkartmak kaygısıyla yapılan kişisel bir değer yargısı değil, tarih metodolojisinde hiçbir olgunun siyah veya beyaz olmadığını, çok daha zengin renk tonlarıyla dolu olduğunu vurgulama isteğinden kaynaklanıyor. Kaldı ki, ancak diğer ülkelerle kıyaslama yapıldığı takdirde Tek Adamlığın, Ebedi Şefliğin ve Tek Parti Egemenliğinin dozu saptanabilir. Bununla beraber, değerli meslektaşım Erik Zürcher yakın tarihimizi çok seslilik girişimi açısından aydınlatmakta son derece başarılı bir deneyimde bulunmuştur. En azından bu okurunu iki konu üzerinde düşünmeye sevketti: TCF'nin siyasi boyutu ve tarih metodolojisi.

Çok kısa sürede köklü bir ulusçuluk yaratmak isteyen Türk Cumhuriyetçileri bu ulusçuluğun türdeş olmasını öngörüyorlardı. Bu nedenle, parlamenter demokrasi bir ideal olmaya mahkûm olurken, Tek Parti iktidarı hep zorunlu bir geçiş dönemi olarak kaldı. Gerek tarih yazımında gerek iletişim organlarında iktidarın meşru olduğu, muhalefetin ise meşru olmadığı tezi şimdiye dek işlenmiştir. Belki de günümüz demokratikleşme sancılarında üstü kapalı veya açık hâlâ bu olgu yatıyor. Genç Cumhuriyetin ilk yıllarında hoşgörülebilecek bu durum, 70 yıl sonra hâlâ gündemde ve kolaycılık yöntemiyle köylü toplumdan kafa yapısı olarak şehir toplumuna dönüşüm sancılarının faturası günümüzde hâlâ Kemalizme çıkartılabiliyor. Tarihsel süreçlerin ivmesi insan malzemesinin kalitesiyle doğru orantılı ise, en azından bugünü açıklamak zorunda olan tarih, kıyaslama metoduyla dünümüzü nitelik açısından saygıyla anmak durumuna gelmiştir. Ancak metod açısından tarihselcilikle -yani doğrunun tarihsel göreceliğine inanmakla- evrensel "doğrular" arasında bir köprü oluşturabilmek gerekli. Bu da belki metodoloji bilincinin yazım inceliklerine uyarılımlarına bağlı olabilir. Kendininkinden apayrı bir politik kültürü inceleyen her tarihçi için ise bu başlıbaşına bir sorun.

Kitap içerik olarak irdelenecek olursa, öncelikle TCF'nin önemi hem Cumhuriyet döneminin ilk muhalefet partisi olmasından, hem de ilk kez radikal ve otoriter Kemalizme karşı belki de güvenilebilecek bir alternatif olarak ortaya atılmasından kaynaklanıyor. Bu noktadaki varsayım geriye bakarak bir öngörü oluşturduğundan, varsayımın sorgulanması da gönülsüz olarak bir spekülasyonu çağrıştıracak. TCF iktidara gelebilseydi, içindeki asker ve sivil kökenli, ve her biri gene Osmanlı elitinden oluşan şahsiyetler nedeniyle otoriterlik ölçülerinin Kemalistlerden daha az olacağını mutlak bir varsayım olarak kabullenebilir miyiz? Prof. Zürcher özel sohbetimiz sırasında bunun mutlak bir varsayım değil sadece elindeki parti programına dayanarak vardığı bir sonuç olduğunu söyledi. Belge bağımlılığı bazen yanıltıcı olabileceği için zaten yazar da kendini bu bulgularla sınırlandırmayıp, kitabı "büyüleyici, ancak yanıtlanamaz" diye nitelendirdiği soruyla bitiriyor: "Yoksa, TCF'nin de önemli bir bağlantı işlevi görebileceği İkinci Meşrutiyet ile Kemalizm sonrası dönem arasında gerçek bir devamlılık olsaydı, demokratik sisteme doğru bir gelişme çok daha kolay mı olurdu?"

Hernekadar TCF'nin parti programı ekonomik ve politik liberalizmi ön plana çıkarıyor ise de, yıkıcı savaşlar ve Osmanlı borçlarının yüklenilmesinin ertesinde büyük

bir olasılıkla ekonomik liberalizm bir ideal olarak kalacaktır. Politik liberalizme gelince, parlamenterizm açısından çok az bir deneyimi olan bir toplumda ve yıkıcı İttihatçı/İtilafçı çekişmelerinden sonra furkacılık ruhundan son derece çekinen Kemalistleri, Cumhuriyet henüz iki yaşındayken demokrasiye geçemediler diye eleştirmek insafsız bir yaklaşım olmasa gerek. Unutmamak gerekir ki Bau'nun ekonomik, politik, bireysel ve entelektüel liberalizmi bağdaştırarak özümseyebilmesi 2,5 yüzyılı aldı.

İkinci konu ise, siyasi partinin yapısı ki, Prof. Zürcher bunun üç şekilde irdeleneceğini belirtiyor: parti programları, örgütlenme şekli ve sosyal taban. TCF hakkında araştırmaya açık olan kaynakların kısıtlı olması nedeniyle yukarıda belirtilen üç kategori herne kadar derinlemesine incelenmemiş olsa da kitabın belkemiğini oluşturan öğelerdir.

Kitap, Türk ulusal bağımsızlık hareketi sürecindeki iktidar mücadelesini anlatmakla başlıyor. Yazara göre, tarih yazımı bakımından Türk tarihi uzmanları ya Osmanlıların son dönemlerini veya çağdaş dönemleri incelemektedir. Ancak 1918-1938 dönemi için sanki söylenebilecek ve bilinecek herşey söylenmiştir ve biliniyordur. Klasik tarih yazımı bu konularda tüm gerçeği yansıttığına tarihçileri uzun süre inandırmıştır. Prof. Zürcher'in bu gözlemi sadece 1918-1938 yılları için değil, yerli ve yabancı bütün Osmanlı-Türk tarihçileri için geçerlidir. 1950-1970 yılları arasında çıkan anılar ve otobiyografiler olayların nedenleri ve gidişatı hakkında bizlere klasik tarih uyarlamasından çok daha değişik ve zengin bilgiler sunuyorlar. Örneğin, Falih Rıfkı Atay, Ahmet Emin Yalman, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Hüseyin Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy'un anılarında Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü ve Kılıç Ali'nin yorumlarıyla zaman zaman çelişen, bazen de çok daha açıklayıcı bilgiler vardır.

Tarihçiler Türk İstiklâl Savaşını incelerken direnişçi kuvvetleri hep Kemalistler ya da İttihatçılar olarak sınıflandırır. Bu doğru bir sınıflandırmadır çünkü Mustafa Kemal ve arkadaşları da İttihatçı kökenliydi ve iktidar kavgası İttihatçı kliklerin arasında cereyan etmeye mahkûmdu. Direniş hareketini başlatan da, sonra lider değişikliklerine rağmen yürütenler de eski İttihatçılard.

Doğu Anadolu ve Kilikya'nın Ermeni yurdu Ege ve Trakya'nın Yunan yurdu olduğu iddiaları karşısında direnişe geçen Müdafai-Milliyet Cemiyetleri İttihat ve Terakki Fırkasının taşra kollarınca örgütlenmişti. İttihatçılıktan Kuvayı-Milliyeciliğe geçişte bir süreklilik vardır. Belki de bu nedenle İstiklâl Savaşı yıllarında bile (1919-1922) Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğine karşı muhalefet yapılmıştır. Her iktidar mücadelesi gibi bu mücadelede de kişisel kıskançlık ve düşmanlıklarla, siyasi ve ideolojik eğilimlerin karışımından doğuyordu.

Prof. Zürcher, Mustafa Kemal Paşa ile muhaliflerinin anlaşamadıkları noktaları şöyle sıralıyor. 1) Mustafa Kemal Paşa 1919'da Milli Kongrelerin toplanmasında ısrar ederken muhalifleri yerel kongreleri yeterli görüyorlardı. 2) İttihatçıların ilk yeraltı direniş örgütü olan İstanbul kökenli Karakol Cemiyeti bir türlü Anadolu ve Rumeli Müdafai-Hukuk Cemiyetine katılmıyor, bağımsız davranmakta devam ediyordu. 3) Otorite boşluğunun sürdüğü bu dönemde bir de İstanbul'daki Harbiye Nezaretinin başında olan Fevzi (Çakmak) ve Cevdet (Çobanlı) Paşalarla Mustafa Kemal Paşa'nın arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Fevzi ve Cevat Paşalar Mustafa Kemal'in Anadoluya tayinine önyak olmalarına rağmen Ankara'nın İstanbul'daki milliyetçilerden daha bağımsız bir yol gütmelerinden rahatsız oluyorlardı. 4) Enver Paşa yurt dışından ve içinden öncelikle

Sovyetlerin tam destek verebilecekleri Mustafa Kemal'e karşı bir alternatif muhalefet örgütlemekle meşguldü. 5) Mustafa Kemal Paşanın muhalifleri arasında sadece solcu partiler ve Enver Paşalar değil Mecliste bilhassa Erzurum'dan gelen tutucu milletvekilleri de vardı. Bu klik Sovyetlerle yakınlaşmayı kınıyor İslamiyetin devlet dini olarak kalmasını ve Halifeye bağlılığı vurguluyordu. 6) 1921'de Malta adasındaki İttihatçı sürgünler serbest bırakılıp Ankara'ya gelince muhalifler Mecliste İkinci grubu kurdular. İkinci Grup Mustafa Kemal'i fazla radikal ve otokratik buluyordu.

Büyük Taarruzun yaklaştığı dönemde ve zafer sonucu yukarıdaki muhalefet unsurları Mustafa Kemal Paşa'ya karşı eyleme geçme fırsatı bulamamışlardı. Cumhuriyetin ilânından tam bir hafta sonra Rauf Orbay kararın aceleye getirilip ne mecliste ne de kamuoyunda tartışılmadan geçirildiğini, dolayısıyla demokrasiyle bağdaşmadığını savunuyordu. Bir yıl sonra TCF'da toplanacak olan bütün muhalifler benzer eleştirilerle Orbay'ı izledi.

Bütün bunlara rağmen TCF'nı kurmaya karar verdiklerinde Mustafa Kemal'in silah arkadaşları uzlaşmacı bir yol izlediler. Koşullarından başlıcası Mustafa Kemal Paşanın meclis içindeki muhalefeti resmen tanınması ve partilerüstü bir hakem konumuna geçmesiydi. Bunun üzerine muhaliflerin bütün tartışma ve taktiklerinden haberi olan Mustafa Kemal bir konuşmasında hemen Halk Fırkasının başkanı ve Cumhurbaşkanı sıfatlarını birarada koruyacağını vurgular. Kanımca, Mustafa Kemal Paşa entellektüel liberalizmin olmadığı bir ortamda (ki buna kendi de dahildir) politik liberalizmi nasıl yerleştireceği konusunu çözebilmiş değildi. Sonuçta, Yunanistan'dan gelen 400.000 mübadille ilgili yolsuzluklarla hükümeti suçlayan Orbay ve 10 arkadaşı gensoru açılması önerileri reddedilince Halk Fırkasından istifa ettiler.

Prof. Zürcher'in irdelemesine göre, Mustafa Kemal'in Meclis içi muhaliflerin sayısını sınırlı tutabilmek için uyguladığı taktikler TCF'nin başarısızlık nedenlerinin başında geliyordu. Bunların başında Mustafa Kemal'in radikal cumhuriyetçi İsmet Paşa'yı başvekillikten alıp, yerine ılımlı Fethi (Okyar) Bey'i getirerek muhalefeti sakinleştirmesi, Doğulu milletvekilleriyle (örneğin Diyarbakır Milletvekili Zülfü (Tigrel) ile) uzlaşmaya giderek TCF'ye doğudan gelecek desteği başından durdurma çabaları geliyordu.

Durum böyleyken, TCF'nin politikaları düşüncelerine uysun uymasın, ortak paydaları Mustafa Kemal ve onun kurduğu rejime muhalefet olan her eğilimden kişilerin TCF'ye katıldığı bir gerçek. 1925'te "din ve şariat" uğruna Şeyh Sait ve yandaşlarının isyanı üzerine parti programında dine saygılı olacağını vurgulayan TCF ile organik bir bağ kurulmamasına rağmen ideolojik bir bağlantı kuran Cumhuriyet rejimi TCF'yi feshetti. Bu bağlamda hernekadar kitabın dışındaki yorumlarına değiniyorsak da Prof. Zürcher TCF'nin ılımlı bir laiklik kavramını uygulayacağını ve bunun sayesinde 1990'ların Türkiye'sinde köktendinciliğin gündeme gelmeyeceğini savunuyor ("Aktüel", 21-27 Ocak 1993). İran İslam Devrimi modelini, A.B.D.'nin komünizme karşı "yeşil kuşak" politikasını ve belki de dolayısıyla şariatçılığa Suudi Arabistan'dan aktığı söylenen parasal desteği göz önüne almadan, sırf ılımlı bir laiklik uygulansaydı, Türkiye'de köktendinciliğin bir sorun olmayacağı kanısında. Ama, sosyoloji bilimince saptanmış bir genelleme sosyal değişimin zorlanmadan, dayatılmadan gerçekleşmeyeceğidir. Yıllardır ılımlı laikliği uygulayan Mısır'ın sorunları ortada. Yukarıdan zorlama olmasa bugün ne A.B.D. ordusunda siyahlar ve beyazlar beraber talim yapıp savaşılabırlardı, ne de dünyada kadın hakları yaygınlaşabilirdi.

TCF'nin kısa süren yaşamını Türkiye Cumhuriyeti'nin demokrasi yolundaki atılımı açısından ölü doğmuş bir çocuk olarak nitelendirmek mümkün. TCF'nin kurulmasına karşı çıkmaması Mustafa Kemal'in toplumun nabzını yoklamak için kullandığı bir taktik olarak da değerlendirilebilir. Gene de, Mustafa Kemal kendisine mutlak diktatörlüğü yakıştırsaydı, ne 1924-25'de TCF ne de 1930'da Serbest Fırka deneyimlerine girişirdi. Kısaca, herhalde Mustafa Kemal'den kurduğu cumhuriyeti daha 2. yılında belirsiz bir demokrasi kavramı uğruna riske atmasını beklemek gerçekçi bir tutum değil.

Günümüzde tarihçiler olarak tarihsel olayları çağdaş ve kişisel değer yargılarımızla yorumlayabiliyoruz. Zaten aksi olsa, mesleğimiz vakanüvislik olurdu. Ancak, gerçekçilikten ayrılırsak yorumlarımız tarih yazımı ile geçmişin şartları altında yapılan eylemlerin ayırımında olmayan siyasal odaklarca dayanak olarak kullanılmaya açıktır. Örneğin, TCF'nin kurucuları arasında halifeyc/hilafete bağlı olanlar -hernekadar parti programına aksetmemişse bile- çoktu. Bugün de hilafet kaldırılmasaydı Türkiye için daha olumlu olurdu görüşünü savunanlar var. Oysa, belirlendiği kadarıyla, hilafet hiçbir zaman Türklere geçmemişti. Osmanlı historiyoğrafisinde ilk kez 18. y.y. sonunda Vasıf-ı Enderuni adlı vakanüvisce Yavuz Sultan Selim'in 1517'de törenle son Memluk halifesinden hilafeti devraldığı mitolojisi -diplomatik maksatlı nedenlerle- yaratıldı. Osmanlı 1774'de ilk kez bir Müslüman toprağından vazgeçmek zorunda kalıyordu ve Küçük Kaynarca Antlaşmasının bir maddesi, Osmanlı Halifesinin Kırım Müslümanları üzerindeki manevi etkisinin devam edeceğini kabul ediyordu. Ancak, hilafetin bir siyasi nüfuz alanı olduğunun bilincindeki Osmanlı için bu madde ileride siyasi bir müdahale için açık kapı bırakırken, İslam felsefesini hiç tanımayan Ruslar için bu sadece ufak bir jestti. Çünkü, şayet bu mit gerçek olsaydı iki yüzyıl boyunca Osmanlı sultanları herhalde bu derece önemli bir sıfatı öncelikle kullanırlardı. II. Abdülhamid'in bu kavramı kullanması ise sadece Avrupa emperyalizmine karşı siyasi bir kozdu. Etkili olmasa da yeterince rahatsız edici bir koz. Avrupalılar hilafeti Caesaro-Papist bir yaklaşımla değerlendiriyorlardı. Yani, siyasi ve uhrevi otoritenin birelde tutulduğu bir makam. Oysa, hilafete papalık arasındaki en büyük fark halifenin Hz. Muhammed'in dünyevi işlevlerini devam ettiren bir makam olduğu, dini sorumluluğun ise şeyhülislam ve ulema tarafından yürütüldüğü bir sistem olmasıdır. Dahası halifelik kurumu ne Osmanlıdır ne de Türktür. Bir Arap kurumudur. Ayrıca, teknik olarak Peygamber kabilesi Kureyş'ten birisinin bu yükümlülüğü devam ettirmesi gerekir. Günümüzde bunun en uygun adayı Ürdün Kralı Hüseyin. Ama teknik açıdan hilafeti en özümseyebilecek olan aday bile buna kalkışmıyor. Öte yanda, makamın meşruiyeti kalmadığı öylesine açıktır ki meşru olabilecek tek aday Kral Hüseyin'in yerine Erzurum'un İspir Köyünden gelen Cemalettin Kaplan nezdinde halifelik kavramı resmen yozlaşmış ve bu kişi Köln'den Anadolu İslam Federasyonu kurduğunu ilân etmekle kalmayıp kendisine de halife payesini vermiştir. Türkiye Cumhuriyeti ise, yasal olarak üstlenilmeyen bir kurumu ortadan kaldırmıştı, çünkü "halife" adı altında Osmanlı hanedanından gelebilecek olan siyasal rekabetin bilincindeydi. Bu nedenle, halifeliğin kaldırılmasının dine saygı veya saygısızlıkla hiçbir bağlantısı yoktur. Dahası, halife sultan'a bağlılığın sadece bir duygusal ölçüt olarak bilimsel bir barometrede kullanılması, ulaşılan yargıların sağlık boyutlarını ciddi bir şekilde tehdit etmekle kalmayıp, okurlarını böyle bir metodu sorgulamaya davet ediyor. Eserin bu bağlamdaki katkısını da gözardı etmemek gerek. TCF'ı yanlılarının yanılıgısı ve günümüzde tartışılmak istenen kurumun hiçbir zaman gerçek anlamda olmamış olması tarihsel açıdan abesle işigalden öteye gitmiyor.

Metodoloji bakımından çağdaş değerlerle tarih yazımı ve tarihsel olayların o günler şartlarıyla değerlendirilmesi arasında bir uzlaşma/uyum sağlanması gerektiği kanısındayım. TCF denemesi zamanlı ve yerinde bir inceleme. Ancak, dilerim yazım ve gerçek tarihi şartlar arasında bir köprü olarak kalsın ve hiçbirimizin resmi tarih dışı araştırmaları uzlaşmaz ikilemlere dayanak olmasın. (Burada "resmi tarih" dışı araştırmalardan kasıt sadece devlet ve hükümetlerin tarihi değil, toplumun diğer katmanlarının da tarihidir.)

Sonuçta muhalefet olmanın sorumluluğu iktidar olmanın sorumluluğundan az değildir derken, değerli dost ve meslektaşımız Prof. Zürcher'e Cumhuriyetimizin ilk dönemindeki iktidar-muhalefet konusuna ışık tutan çalışması ile yakın tarihimize yaptığı katkıdan dolayı teşekkür etmeyi bir borç bilirim.